ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของชุมชนบ้านหัวนาไทย ตำบลหนองคูขาด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม

Vernacular Landscape of Ban Hua Na Thai Village, Kukad Sub–district, Borabue District, Maha Sarakham

อำภา บัวระภา*

Umpa Buarapa

บทคัดย่อ

การศึกษาภูมิทัศน์พื้นถิ่นของชุมชนบ้านหัวนาไทย ตำบลหนองคูขาด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม มีวัตถุประสงค์ (1) ศึกษาความเป็นมาและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ตลอดจนประเพณีที่สำคัญของชุมชนบ้านหัวนาไทย (2) สำรวจพื้นที่เพื่อวิเคราะห์หาอัตลักษณ์ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทย ผลการศึกษาพบว่า ประเพณีการสรงกู่ที่สืบทอดมากว่า 100 ปี เป็นส่วนสำคัญในการอนุรักษ์พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์คือ “กู่บ้านหัวนาไทย” ซึ่งเป็นพื้นที่รวมคติความเชื่อของพราหมณ์ ผี และพุทธ ส่วนภูมิทัศน์พื้นถิ่นที่สำคัญของบ้านหัวนาไทย คือ (1) รูปแบบการวางผังของหมู่บ้านการกระจายตัวเป็นวงกลม ล้อมรอบด้วยพื้นที่เกษตรกรรม และกู่บ้านหัวนาไทย (2) การจัดสรรพื้นที่รอบชุมชนและภายในบริเวณที่อยู่อาศัยโดยการใช้ไม้พื้นถิ่น ไม้ผล การปลูกพืชผักสวนครัวและเลี้ยงสัตว์สลับกัน (3) รูปแบบ “บ้านเรือนที่อยู่อาศัย” เป็นเรือนไม้ยกสูงมีความโดดเด่นของรายละเอียดและการตกแต่งอาคาร เช่น ช่องลม ราวระเบียง และ (4) สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นกับการดำรงชีวิต เช่น “โรงสีข้าว” สร้างจากไม้ไผ่ทั้งหลัง เกิดขึ้นจากการพัฒนาของสังคมเกษตรกรรม และการประยุกต์ใช้ใต้ถุน “ยุ้งข้าว” เพื่อเป็นพื้นที่พักผ่อน เลี้ยงสัตว์ ทั้งหมดคือรูปแบบอัตลักษณ์พื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทย

ABSTRACT

This research aims to (1) study the history, settlement, life style, culture and custom of Ban Hua Na Thai community, and (2) site survey looking for an identity of local landscape of Ban Hua Na Thai. The research find that Sung Kru ceremony which has been inherited for more than 100 years is a significant cause, preserving the ritual area so called Kuh Ban Hua Na Thai. There is mixed of believes including Brahma, spirits and Buddhism in this area. The main local landscape’s characteristics of the area are (1) a circular settlement on a vast hill, surrounded by agriculture area and Ku Ban Hua Na Thai, (2) a selection of plants in the residential circle are local plants, eatable fruit plants, and vegetable with animal farming, (3) the distinctive residential housing with decorative

* อาจารย์ประจำ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
E-mail: iang_zuzu@hotmail.com

detail like an opening and baluster, and (4) local architecture for living like rice mill built out of bamboo which has been developed from the development of agri society and the adaptation of the ground floor use of rice barn for a purpose of relaxation, animal farming, agri tool storage. These are the main characteristics of Ban Hua Na Thai's local landscape.

คำสำคัญ: ภูมิทัศน์พื้นถิ่น สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ภูมิทัศน์วัฒนธรรม
Keywords: Vernacular Landscape, Vernacular Architecture, Cultural landscape

บทนำ

ภูมิทัศน์พื้นถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเกิดจากมนุษย์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าไปปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมเดิมและสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมต่อการดำรงชีวิต สอดคล้องกับธรรมชาติและลักษณะภูมิประเทศเดิม (ศนิ 2549: 145) เป็นสภาพแวดล้อมสร้างสรรค์ที่เกิดขึ้นจากการจัดการของมนุษย์ เพื่อให้เกิดการดำรงชีวิตอยู่โดยปกติสุขในสภาพแวดล้อมนั้นๆ (เกรียงไกร, 2551: 20) โดยมีวัฒนธรรม วิถีชีวิต คติความเชื่อ สภาพเศรษฐกิจ สังคม เข้ามามีส่วนร่วม เกิดเป็นที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำมาหากิน รวมไปถึงสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เช่น บ้านเรือน ยุ้งข้าว โรงสี (อรศิริ, 2546) ซึ่งไม่มีสองชุมชนใดที่มีภูมิทัศน์และสถาปัตยกรรมที่เหมือนกันราวกับถอดพิมพ์ (นวณัฐ, 2545: 55)

บ้านหัวนาไทย ตำบลหนองคูขาด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ตั้งอยู่ใกล้กับสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยทวาราวดีตอนปลายจนถึงสมัยขอมตอนต้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-18 ดังหลักฐานที่ปรากฏคือ "กู่บ้านหัวนาไทย" เรื่องเล่าจากชาวบ้านหัวนาไทยและหมู่บ้านใกล้เคียง กล่าวว่า "กู่" เป็นสถานที่สำคัญที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวบ้านมานาน เมื่อประมาณ 60 กว่าปีมาแล้วชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านมีไม่มากนัก เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าโคก วิถีชีวิตมีความเรียบง่าย การดำรงชีวิตส่วนใหญ่พึ่งพาอาศัยป่า ทั้งอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค วิถีชีวิตผูกพันกับป่าและห้วย หนอง คลอง บึง ที่อยู่ในพื้นที่ การทำการเกษตรและการปลูกข้าวมีน้อย ต่อมามีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยมากขึ้นจึงมีการขยายพื้นที่อยู่อาศัย ถากถางป่าและพื้นที่รกร้างเพื่อการทำเกษตร ทำให้ป่าลดลงรวมถึงป่าในบริเวณกู่บ้านหัวนาไทย ซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ และชาวบ้านใช้จัดพิธีสรงกู่เป็นประจำทุกปี กลายเป็นประเพณีของชุมชนที่ส่งผลต่อรูปแบบภูมิทัศน์พื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทย แต่ปัจจุบันรูปแบบวิถีชีวิตของชาวบ้านแปรเปลี่ยนไปตามความเจริญทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ทำให้ชุมชนเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ส่งผลกระทบต่อลักษณะภูมิทัศน์พื้นถิ่น เช่น รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน บ้านเรือนที่อยู่อาศัย สถาปัตยกรรมที่เกี่ยวกับวิถีชีวิต ลักษณะของพื้นที่เกษตรกรรม ประเพณีวัฒนธรรม คติความเชื่อ ความเคารพศรัทธา ความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน การศึกษาครั้งนี้มีจึงวัตถุประสงหลักเพื่อ (1) ศึกษาความเป็นมาและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ตลอดจนประเพณีที่สำคัญของชุมชนบ้านหัวนาไทย (2) สำรวจพื้นที่เพื่อวิเคราะห์หาอัตลักษณ์ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทย

วิธีการดำเนินการวิจัย

(1) ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (2) การสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มชาวบ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ที่อาศัยอยู่ในชุมชนมาตั้งแต่เกิดถึงความเป็นมา การก่อตั้งหมู่บ้าน วิถีชีวิต ประเพณีวัฒนธรรมที่สำคัญของคนในชุมชน (3) สำรวจพื้นที่ การวางผังหมู่บ้าน เส้นทางสัญจร สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น รวมถึงพื้นที่เกษตรกรรมและกู่บ้านหัวนาไทย (4) วิเคราะห์และสรุปรูปแบบภูมิทัศน์พื้นถิ่นของชุมชนบ้านหัวนาไทย ตำบลหนองคูขาด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม

ผลการศึกษา

จากการศึกษา การสำรวจและการสัมภาษณ์ พบว่า ชาวบ้านหัวนาไทยนับถือศาสนาพุทธและมีความเชื่อเรื่องผี แต่สิ่งสำคัญของหมู่บ้านหัวนาไทยคือมีความเชื่อความศรัทธาในกู่บ้านหัวนาไทยเป็นอย่างมาก และเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่คู่กับหมู่บ้านมาเป็นเวลา 100 กว่าปี โดยชาวบ้านจัดประเพณีสรงกู่เป็นประจำ คือ ทุกวันที่ 6 ค่ำ เดือน 6 ของทุกปี ก่อนวันพิธี ชาวบ้านจะช่วยกันทำความสะอาดพื้นที่ เตรียมข้าวปลาอาหารมาร่วมทำบุญในวันสรงกู่ และจะมีการแห่บั้งไฟรอบกู่ 3 รอบ เพื่อเสี่ยงทาย คือบั้งไฟนาและบั้งไฟบ้าน โดยมีคณะสงฆ์เป็นผู้นำขบวน เมื่อแห่เสร็จก็จะทำพิธีสรงกู่ สรงศาลปู่ตาเพื่อคุ้มครองชาวบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข และสรงน้ำกองดิน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ถือเป็นหนึ่งความเชื่อในพระพุทธศาสนา ชาวบ้านจึงมีวิถีชีวิตผูกพันกับกู่และปฏิบัติสืบทอดกันอย่างขาดไม่ได้ เปรียบเสมือนจารีตปฏิบัติที่ต้องทำควบคู่กันไปกับการใช้ชีวิตรวมถึงการประกอบอาชีพ

คติความเชื่อของชุมชนบ้านหัวนาไทย ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเคารพในธรรมชาติ เป็นปัจจัยเกี่ยวข้องที่ส่งผลต่อรูปแบบการวางผัง การตั้งบ้านเรือน และสถาปัตยกรรมทำให้เกิดความน่าสนใจเพราะเป็นการใช้ภูมิปัญญาพื้นถิ่นหล่อรวมกับฝีมือช่าง สร้างสรรค์ที่อยู่อาศัยที่เป็นเอกลักษณ์ รวมถึงการสร้างสรรค์สภาพแวดล้อมโดยรอบให้เหมาะสมต่อการดำรงชีวิต ตลอดจนการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการพื้นที่เกษตรกรรม และประยุกต์ใช้ไม้พื้นถิ่นยารักษาโรค ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของหมู่บ้านหัวนาไทยจึงมีความสำคัญ แต่ด้วยสังคมมีการพัฒนาและเติบโตขึ้นตามสภาพเศรษฐกิจของชุมชนมาตามลำดับ ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงการทำการเกษตรแบบพึ่งพาตนเองมาเป็นระบบการเกษตรกรรมแบบเต็มรูปแบบ คือ มีการผลิตเพื่อการค้าขาย ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในชุมชนและส่งผลกระทบต่อภูมิทัศน์ทัศน์พื้นถิ่นของชาวบ้านหัวนาไทย ผู้นำชุมชนและชาวบ้านโดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล็งเห็นความสำคัญในการอนุรักษ์ประเพณีวัฒนธรรม รูปแบบวิถีชีวิตของคนในชุมชนที่ต้องรักษาไว้ให้ลูกหลานได้เรียนรู้สืบต่อไป

ข้อมูลเบื้องต้นของพื้นที่ศึกษา

ชาวบ้านหัวนาไทยกลุ่มแรกย้ายถิ่นฐานมาจากบ้านหนองคูใหญ่ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2393 มาอยู่ที่ป่านาเป็นที่นาของนางคำไส เทียงภักดิ์ อยู่ห่างจากบ้านหนองคูใหญ่มาทางทิศตะวันออกประมาณ 300 เมตร การย้ายถิ่นฐานเนื่องมาจากประชากรในพื้นที่เดิมเริ่มมีความหนาแน่น การย้ายมาสร้างครอบครัวใหม่ หรือมาจากปัจจัยเรื่องของเศรษฐกิจและสังคม จากประวัติความเป็นมาที่ชาวบ้านเล่าต่อกันว่า คนที่มาตั้งรกรากอยู่ที่บ้านหัวนาไทยคนแรก คือ “นายแซ่ม” หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ไทแซ่ม” จากนั้นมาจึงมีผู้คนจากหมู่บ้านหนองคูใหญ่และหมู่บ้านใกล้เคียงเดินทางเข้ามาอยู่เพิ่มขึ้น ปัจจุบันบ้านหัวนาไทยมีประชากรอยู่ประมาณ 146 ครัวเรือน มีประชากรทั้งหมดประมาณ 608 คน ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก และยังมีการทำไร่มันสำปะหลังเป็นอาชีพเสริมประมาณ 10 ครัวเรือน (แผนชุมชนเพื่อการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์จังหวัดมหาสารคามฯ, 2557: 3) ก่อนหน้านี้ประมาณปี พ.ศ. 2500 มีชาวบ้านอาศัยอยู่เพียงไม่กี่ครัวเรือน ลักษณะพื้นที่โดยทั่วไปเป็นป่าโคก ประกอบด้วยไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ เช่น มะค่าแต้ มะค่าโมง มะขามตะโก ต้นแต้ ต้นตีนตึง ข่อย มะขามเทศ รวมถึงพืชสมุนไพร ป่าโคกถือเป็นพื้นที่สำคัญของชาวบ้านหัวนาไทยและชาวบ้านใกล้เคียง เพราะเป็นแหล่งผลิตอาหารชาวบ้านจะเข้าป่าเพื่อหาเห็ดโคกและสัตว์ป่า เป็นแหล่งยารักษาโรคและเป็นแหล่งวัสดุเพราะป่าเป็นแหล่งรวบรวมไม้นานาชนิด ป่าโคกจึงนับเป็นพื้นที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตและผูกพันกับชาวบ้าน (ประพันธ์ และ พิมพา, 2558)

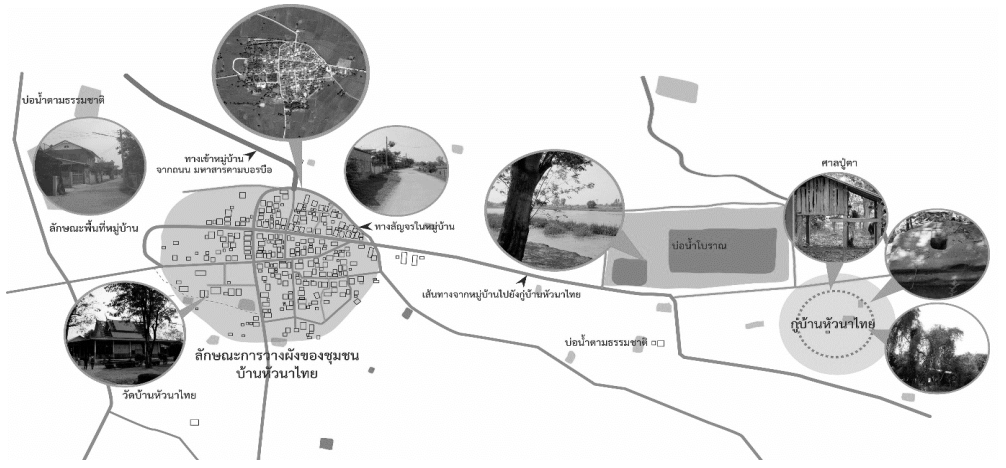

ภาพที่ 1 แสดงรูปแบบการวางผังของหมู่บ้าน

จะเป็นวงกลมตามลักษณะพื้นที่โคกเดิม บริเวณหน้าวัดหัวนาไทยเป็นพื้นที่ตั้งหมู่บ้านในช่วงแรก และขยายตัวมาทางทิศตะวันออก เพราะเป็นพื้นที่สูงเหมาะกับการตั้งถิ่นฐานและอยู่ใกล้พื้นที่เกษตรกรรมใหม่ซึ่งขยายตัวมาแทนพื้นที่ป่าโคกเดิม รวมถึงยังมีบ่อน้ำขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านใช้มาตั้งแต่อดีต เส้นทางสัญจรหลักมี 2 เส้นทางคือ เส้นที่เชื่อมต่อหมู่บ้านกับบ้านโคกกู่ และเส้นทางเชื่อมกลางหมู่บ้านกับกู่บ้านหัวนาไทย โดยมีบ่อน้ำเป็นพื้นที่เชื่อมต่อที่มีความสำคัญทั้งด้านความเชื่อและการใช้งานเพื่อการดำรงชีวิตและการทำนา โดยรอบพื้นที่อยู่อาศัยเป็นทุ่งนาเพื่อปลูกข้าว ปลูกมันและเลี้ยงสัตว์ มีเพียงบริเวณกู่เท่านั้นที่ยังคงรักษาสภาพเดิมไว้เพียงแต่มีขนาดเล็กลงจากอดีตมาก

การประกอบอาชีพที่มีความสัมพันธ์กับภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชน

1. การปั้นหม้อ คือ อาชีพของชาวบ้านหัวนาไทยในช่วงแรก เกิดจากการใช้ภูมิปัญญาในการปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมที่มีอยู่เพื่อการดำรงชีวิต และได้เล็งเห็นลักษณะกายภาพของของดินที่เหมาะสมในการปั้นหม้อ เพราะเป็นดินเหนียว มีความละเอียด ด้วยความรู้และภูมิปัญญาเดิมที่ติดตัว ผสานกับสภาพพื้นเดิมเพื่อให้เหมาะสมกับการดำรงชีวิต จึงเปลี่ยนดินที่มีอยู่ในพื้นที่ให้กลายเป็นหม้อที่ใช้ในชีวิตประจำวันและนำไปขายเพื่อแลกเป็นเงินหรือสิ่งของอื่นเพื่อการดำรงชีวิต วิธีการปั้นหม้อ คือ การขุดดินเหนียวมาเหยียบจนหนืดและสามารถขึ้นรูปเป็นหม้อ นำดินมาขดเป็นวงกลมทำเป็นฐานแล้วค่อยๆ ขึ้นรูปตัวหม้อและฝาหม้อตามลำดับ จากนั้นนำไปเข้าเตาเผาที่มีลักษณะเป็นโดมโค้ง ในระหว่างที่เผาจะมีเสียงดัง “โมง โมง โมง” ไปทั่วบริเวณใกล้เคียง มีความเชื่อว่าถ้าได้ยินเสียงแล้วห้ามทักเพราะจะทำให้หม้อในเตาที่กำลังเผานั้นแตกได้ ชาวบ้านโดยทั่วไปเมื่อได้ยินเสียงดังก็จะไม่ทักโดยเด็ดขาด อาชีพปั้นหม้อไม่ได้เป็นที่นิยมมากนักเพราะต้องอาศัยความรู้และศาสตร์หลายอย่างอาชีพนี้จึงหายไป เหลือเพียงเรื่องเล่าสืบต่อกันมา (พิมพา, 2558)

นอกจากนั้นชาวบ้านยังมีการตั้งกลุ่มเพื่อทำอาชีพเสริม ได้แก่ กลุ่มทอผ้าไหม กลุ่มแปรรูปอาหาร กลุ่มทอเสื่อกก กลุ่มจักรสาน กลุ่มหัตถกรรม อาชีพเหล่านี้เป็นภูมิปัญญาที่ส่งต่อจากรุ่นปู่ย่ายาตาย ที่มีประยุกต์ใช้วัสดุจากพืชพรรณที่มีอยู่ในพื้นที่มาแปรรูปเป็นภาชนะและผลิตภัณฑ์ที่ใช้ในชีวิตประจำวันและยังสืบทอดมาสู่การทำเป็นอาชีพเสริมเพื่อสร้างรายได้ โดยรูปแบบภูมิปัญญาที่ยังมีการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ได้แก่

2. การสานกระติบข้าว คือ ภูมิปัญญาที่สืบต่อกันมาของชาวบ้านหัวนาไทย เป็นการประยุกต์ใช้วัสดุที่มีในท้องถิ่น เพราะในพื้นที่ป่าโคกจะมีไม้ไผ่ให้ชาวบ้านนำมาใช้ได้ หรือหากไม้ไผ่อยู่ลึกมากเกินไป ชาวบ้านก็ปลูกไผ่ไว้ในบริเวณสวนใกล้บ้านเพื่อความสะดวกในการใช้งาน อาจปลูกเป็นแนวรั้ว หรือปลูก 2-3 กอ เพื่อให้เพียงพอต่อการใช้งาน การสานกระติบข้าวนั้นนิยมทำหลังจากฤดูเก็บเกี่ยว คุณตาบุญเพ็ง แสงโชติ เล่าว่า ประมาณปี พ.ศ. 2513

ชาวบ้านจะรวมตัวกันตั้งเป็นกลุ่มจักรสานกระติบข้าว มีสมาชิก 15-16 คน มีทั้งการสานเครื่องใช้ไม้สอยไว้ใช้กันเองในครัวเรือน เช่น หวดนึ่งข้าว ตะกร้า และเครื่องมือในการจับปลา เนื่องจากเมื่อก่อนนั้นหนองน้ำที่บ้านหัวนาไทยยังมีความอุดมสมบูรณ์และมีปลาค่อนข้างมาก เพียงพอให้ชาวบ้านไปจับปลามาบริโภคในครัวเรือน จึงผลิตเครื่องมือมาใช้ด้วยตนเอง แต่ในปัจจุบัน (พ.ศ.2558) หนองน้ำที่อยู่รอบหมู่บ้านหัวนาไทยเริ่มเหือดแห้งและหนองน้ำขนาดเล็กหลายบ่อถูกปรับสภาพเป็นพื้นที่ราบเพื่อให้เหมาะสมกับการทำนา การจับปลาของคนในหมู่บ้านจึงน้อยลงส่งผลให้การผลิตเครื่องมือจับปลาหายไปด้วย เหลือแค่การทำกระติบข้าวเท่านั้นเพราะชาวบ้านจำเป็นต้องสานเพื่อไว้ใช้เองในครัวเรือนและส่งขายที่หมู่บ้านใกล้เคียง (บุญเพ็ง, 2558) คุณยายเสา คำด้วง เป็นอีกคนหนึ่งที่สืบต่อภูมิปัญญาการสานกระติบข้าวมา 20 กว่าปี สานไว้ใช้เองในครัวเรือนและเพื่อไว้ขาย วัสดุหลักที่นำมาใช้ คือ ไม้ไผ่บ้าน ที่หาได้ในพื้นที่ กระติบข้าวของคุณยายเสาจะเป็นลวดลายที่เรียบง่ายทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ก็จะมีความคล้ายคลึงกัน กระติบข้าวจะทำด้วยไม้ไผ่ชนิดเดียวกันทั้งหมดและเป็นสีของไม้ไผ่ตามธรรมชาติจะไม่มีการย้อมสี

3. **อาชีพทอผ้าไหม** เป็นอาชีพหนึ่งที่รับการถ่ายทอดความรู้จากรุ่นปู่ย่าตายาย อาชีพนี้จะส่งผลต่อรูปแบบการจัดการพื้นที่ใต้ถุนบ้านแตกต่างจากบ้านหลังอื่นเพราะต้องเตรียมพื้นที่ในการจัดวางเครื่องมือและอุปกรณ์ทอผ้า เช่น กี่ทอผ้า ฝืม กระสวย ที่ปั่นด้าย เครื่องสาวไหม เครื่องรีดเส้นไหม เป็นต้น อีกทั้งยังมีการตกแต่งภูมิทัศน์เพื่อให้เกิดความสวยงามและเหมาะสมกับการทำงานและรับแขกเพราะมักจะมีผู้ที่มีความสนใจเรื่องทอผ้าแวะเวียนมาพบปะสังสรรค์อยู่เป็นประจำ หากมีการเลี้ยงไหมชาวบ้านจะปลูกต้นหม่อนไว้ข้างบ้านเพื่อใช้เลี้ยงไหม เป็นการจัดรูปแบบภูมิทัศน์ที่แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตและการประกอบอาชีพที่แตกต่างกัน ปัจจุบันอาชีพทอผ้าลดน้อยลง เนื่องความซับซ้อนของกระบวนการทอผ้า เหลือไม่เกิน 10 หลังคาเรือนที่ยังทอผ้าอยู่ ส่วนใหญ่เป็นคุณยายอายุประมาณ 60-70 ปี และจะทอปีละครั้งหลังจากฤดูการทำนา ลายที่นิยมทอ คือลายสร้อยดอกหมาก ส่วนสีที่นิยมแล้วแต่ความชอบของแต่ละคน เช่น สีเขียว สีฟ้า สีม่วง เป็นต้น เป็นสีที่ได้จากต้นไม้ในท้องถิ่น เช่น สีม่วงจากดอกอัญชัน สีเหลืองจากขมิ้น สีแดงจากครั่ง สีครามจากรากและใบของต้นคราม การใช้สีย้อมผ้าจากธรรมชาติยังส่งผลให้ชาวบ้านปลูกและรักษาไม้พื้นถิ่นที่นำมาทำสีย้อมผ้า แต่ปัจจุบันชาวบ้านหันมาใช้สีสังเคราะห์แทนเพราะหาซื้อง่ายรวมถึงพืชพรรณที่เคยนำมาทำสีย้อมผ้าหายากมากขึ้น กรรมวิธีในการทอผ้าและการย้อมสีแบบดั้งเดิมและผู้ที่มีความรู้เรื่องการทอผ้าลดน้อยลงไปด้วย ในเวลาไม่นานอาจจะสูญหายไปจากหมู่บ้านหัวนาไทย ความรู้และภูมิปัญญาทั้งการสานกระติบข้าวและการทอผ้าถือว่าเป็นอาชีพที่ส่งผลต่อการจัดภูมิทัศน์และการเกิดภูมิทัศน์พื้นถิ่นที่แสดงความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนบ้านหัวนาไทย

ภาพที่ 2 แสดงภูมิทัศน์การปลูกไผ่ที่นำมาใช้เป็นเครื่องมือจักสาน การเลี้ยงหนอนไหม และการทอผ้า

องค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรม

1. แหล่งโบราณคดี

“กู่บ้านหัวนาไทย” ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดเรื่องการค้นพบแต่จากคำบอกเล่าของคนในชุมชนพบว่าน่าจะมีอายุมากกว่า 100 ปี พื้นที่ตั้งกู่เป็นโคกขนาดเล็ก มีไม้ใหญ่และเถาวัลย์ขนาดใหญ่ขึ้นปกคลุม เช่น ต้นจิงจ่า ต้นสะแก

ต้นมะขาม ชาวบ้านช่วยกันเก็บรักษาพื้นที่ไว้ถึงแม้ว่าจะมีขนาดเล็กลงกว่าเดิม ภายในไม่พบโบราณสถาน พบเพียงหินทรายสีเทาเข้ม มีรูตรงกลางคล้ายคลึงกับชิ้นส่วนฐานรูปเคารพที่พบบริเวณเมืองโบราณเสมา อ.สูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ศิลปะสมัยทวาราวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16) และ อาณาจักรขอมโบราณ (ราวพุทธศักราชที่ 10-19) เป็นหลักฐานที่หลงเหลือเพียงชิ้นเดียวและชาวบ้านให้ความเคารพและศรัทธามาจนถึงปัจจุบัน ภายในพื้นที่ยังพบศาลปู่ตา เป็นสถาปัตยกรรมที่บ่งบอกถึงความเชื่อในเรื่องผี สร้างขึ้นโดยเฒ่าจ้ำร่วมกับชาวบ้าน ใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรม ลักษณะของศาลปู่ตาจะสร้างเลียนแบบที่อยู่อาศัยของคนอีสานแต่มีขนาดเล็ก อีกทั้งภายในพื้นที่ยังพบไม้ขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านช่วยกันรักษาไว้เนื่องจากถือว่าเป็นต้นไม้ในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านเชื่อว่า “กู่” จะช่วยคุ้มครองหมู่บ้านพ้นจากภยันตราย ไม่ว่าจะเป็นภัยจากธรรมชาติหรือเป็นภัยที่เกิดจากน้ำมือมนุษย์ และช่วยคุ้มครองให้หมู่บ้านอยู่เย็นเป็นสุขมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (ธนชัย, 2558)

ภาพที่ 3 แสดงบริเวณที่ตั้งกู่ “กู่บ้านหัวนาไทย” และศาลปู่ตาที่อยู่ในบริเวณเดียวกัน

2. การจัดการพื้นที่และบริบทโดยรอบชุมชนบ้านหัวนาไทย

การจัดการพื้นที่ภายในชุมชนบ้านหัวนาไทย จะแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ พื้นที่อยู่อาศัยโดยเลือกจากพื้นที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง หรือโคกขนาดใหญ่เพื่อรองรับการขยายตัวของชุมชน พื้นที่ราบและป่าโคกเดิมโดยรอบมีการปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตรกรรมมีบ่อน้ำเดิมที่ขุดขยายขึ้นเพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในการเกษตรและพื้นที่สำคัญคือ กู่บ้านหัวนาไทย ซึ่งยังคงรักษาพื้นที่ไว้แต่ขนาดน้อยลงมาก ทั้ง 3 ส่วนคือพื้นที่สำคัญที่ชาวบ้านใช้ร่วมกัน โดยรอบหมู่บ้านยังเหลือพรรณไม้พื้นถิ่นกระจายอยู่ทั่วไปทั้งในหมู่บ้านและในพื้นที่เกษตรกรรม แต่ชาวบ้านมีการปลูกไม้ยืนต้น ไม้ผลและพืชผักสวนครัวเพิ่มเติมในบริเวณบ้านแต่ มีแนวความคิดการจัดการแบบให้มีความเป็นธรรมชาติ และเลือกใช้พืชพรรณที่มีประโยชน์ใช้สอยมากกว่าความสวยงาม ทั้งในพื้นที่อยู่อาศัย ริมถนน ทางเดิน เช่น มะม่วง กล้วย มะยม การปลูกผักสวนครัวและพืชสมุนไพรทั้งหน้าบ้านและสวนหลังบ้าน การเลือกใช้ไม้พื้นถิ่นบ่งบอกการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรให้เข้ากับสภาพดิน ภูมิอากาศ และระบบนิเวศภายในชุมชน ไม้พื้นถิ่นที่พบมากในพื้นที่คือ ข่อย พบมากในพื้นที่ป่าโคกเดิมเพราะข่อยสามารถเจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่ที่มีความแห้งแล้ง สำรวจพบอยู่กันเป็นกลุ่ม บริเวณพื้นที่เกษตรกรรมและตามป่าเดิม ชาวบ้านมีการนำข่อยมีประโยชน์กับชีวิตประจำวัน เช่น แทนแปรงสีฟัน รักษาโรคแก้ท้องร่วง งิ้วป่า สำรวจพบในบริเวณหมู่บ้านหัวนาไทยและบริเวณรอบ และในพื้นที่บริเวณกู่บ้านหัวนาไทยที่มีอายุมากกว่า 100 ปี งิ้วป่ามีขนาดใหญ่ ลักษณะของลำต้นจะมีหนาม งิ้วป่ายังมีสรรพคุณทางยา เปลือกต้นต้มน้ำดื่มแก้อาหารเป็นพิษ รักษาโรคบิด รักษาแผลน้ำร้อนลวก แก้ปวด ปัจจุบันงิ้วป่าเป็นไม้ที่หาได้ยากมาก ตะโกนา เป็นไม้ยืนต้นขนาดเล็ก เปลือกสีดำ พบในบริเวณใกล้กับกู่บ้านหัวนาไทย และในชุมชน มีความสูงประมาณ 5 เมตร เนื่องจากตะโกเป็นไม้โตช้า มีลักษณะเด่นคือเป็นไม้ที่ทนแล้ง เจริญเติบโตในพื้นที่ที่มีความแห้งแล้ง ดินปนทราย ผลแก่สามารถนำมารับประทานเป็นอาหารได้ และยังมีสรรพคุณเป็นยาสมุนไพร ต้นไม้พื้นถิ่นที่สำรวจพบเหลือจำนวนไม่มาก

ภาพที่ 4 แสดงลักษณะการใช้พืชพรรณในหมู่บ้านหัวนาไทย

3. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เรือนที่อยู่อาศัย

บ้านเรือนที่อยู่อาศัยของบ้านหัวนาไทย มีรูปแบบการจัดสรร แบ่งเป็น 2 ส่วนคือ (1) พื้นที่อยู่อาศัยจะอยู่ติดกับเส้นทางสัญจร ปลูกพืชพื้นถิ่นตามคติความเชื่อ เช่น ปลูกมะยมไว้หน้าบ้านจะทำให้มีคนนิยมชมชอบ ปลูกต้นรักจะได้เป็นที่รัก หรือการปลูกขนุนจะทำให้มีคนหนุนนำ การปลูกต้นไม้ต้องปลูกตามทิศทางที่เหมาะสม และการไม่ปลูกไม้ใหญ่ไว้ใกล้บ้านเพราะจะทำให้เกิดอันตราย (2) หลังบ้าน แบ่งพื้นที่เป็นหลายส่วนเพื่อให้เหมาะสมต่อการดำรงชีวิต คือ พื้นที่เก็บผลผลิตทางการเกษตร และอาหาร เช่น เล้าข้าว พื้นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น โรงเลี้ยงหมู โรงเลี้ยงไก่ บ่อเลี้ยงปลา เล้าเป็ด เล้าไก่ และพื้นที่ปลูกผักสวนครัวไว้ใช้รับประทาน ปลูกไม้ผลขนาดเล็ก เช่น มะยม มะเฟือง มะกอก มะม่วง สลับกัน เพื่อให้เกิดความคุ้มค่าในการใช้พื้นที่ รวมถึงการปลูกไม้ใหญ่ ไม้ยืนต้นเพื่อให้ร่มเงาแก่คนและสัตว์ โดยมีการขุดบ่อน้ำไว้ใช้ในครัวเรือนการเลี้ยงสัตว์ และการรดน้ำผัก

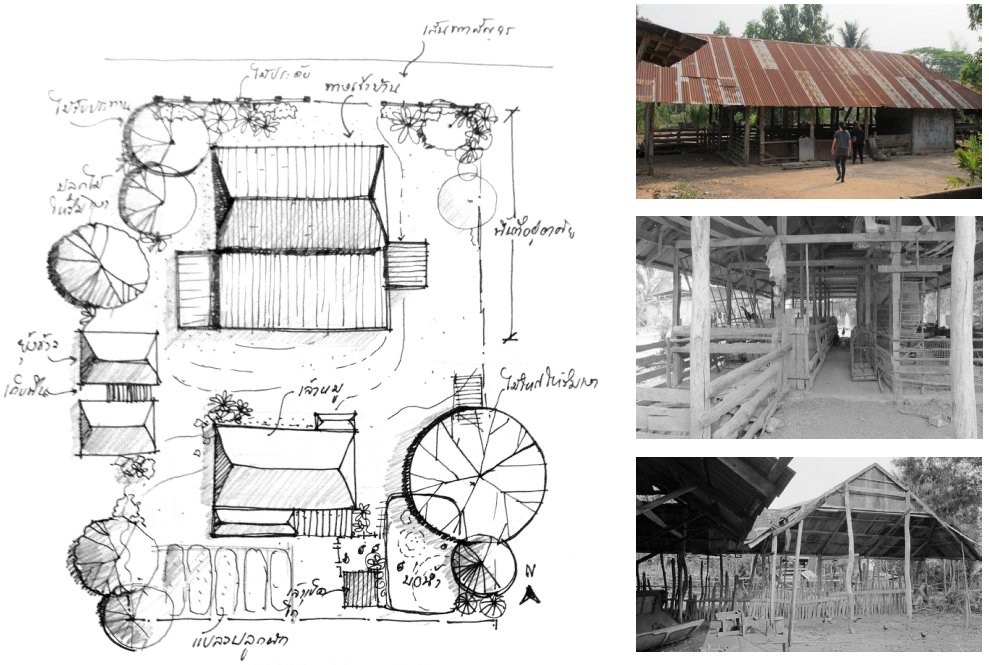

ภาพที่ 5 แสดงการจัดการพื้นที่ภายในบริเวณบ้าน และรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น
เช่น เล้าข้าว โรงเลี้ยงหมู เป็ดและไก่ บ่อน้ำ แปลงผัก เป็นต้น

เรือนที่อยู่อาศัยของบ้านหัวนาไทย เป็นเรือนพื้นถิ่นของอีสาน สถาปัตยกรรมมีการประยุกต์ใช้วัสดุพื้นถิ่นที่มาใช้ เช่น ไม้ไผ่ หญ้าคา และไม้เนื้อแข็งจากป่าโคก สร้างเพื่อการอยู่อาศัยและการดำรงชีวิตและปรับให้มีความกลมกลืนกับสภาพแวดล้อม ภูมิประเทศแห้งแล้งและอากาศร้อน ส่งผลถึงรูปแบบบ้านเรือนที่แตกต่างกันในแต่ละช่วง (วิโรฒ, 2543: 44 และ ประสงค์, 2540: 171) ลักษณะเรือนที่อยู่อาศัยช่วงแรกของชาวบ้านหัวนาไทยสร้างขึ้นใกล้กับพื้นที่เกษตรกรรม เป็นกระท่อมขนาดเล็ก ยกพื้นสูง โครงสร้างทำจากไม้ทั้งหลัง หลังคามุงด้วยหญ้าคา ลักษณะคล้ายคลึงกับกระท่อมปลายนา เกิดจากปัจจัยทางด้านสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นสังคมชนบท ต่อมามีการพัฒนาขนาดใหญ่มากขึ้น ปรับเปลี่ยนวัสดุจากไม้ไผ่มาเป็นไม้จริงและมีการประดับประดารายละเอียดของบ้านมากขึ้นทำให้มีรูปแบบที่มีเอกลักษณ์ รวมถึงการจัดสรรใต้ถุนบ้านให้ใช้ประโยชน์ได้มากขึ้น โดยลักษณะตัวบ้านจะเป็นบ้านยกพื้นสูง ชั้นบนมีการแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนเรือนใหญ่ ซึ่งเป็นส่วนของห้องนอน สองส่วนที่เป็นระเบียงบ้านและสามส่วนที่เป็นห้องครัว บ้านยกเสาสูง เพื่อให้ด้านล่างของบ้านมีอากาศถ่ายเท และเพื่อประโยชน์ในการเลี้ยงสัตว์หรือการเก็บอุปกรณ์ทางการเกษตร โครงสร้างของบ้านจะมีเสาอยู่หลายต้นเพื่อสร้างความแข็งแรงให้กับตัวบ้าน เสาทั้งหมดของบ้านจะมีประมาณ 16 -20 แต่ละช่วงจะห่างกันประมาณ 2-3 เมตร เสาบ้านจะใช้ไม้หลายชิ้นมาต่อกันเป็นเสาเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมมาจากรุ่นแต่ไม่ได้มีการถ่ายทอดส่งต่อลูกหลาน

รายละเอียดที่ประดับตกแต่งบ้านบริเวณช่องหน้าต่างมีการฉลุลายเพื่อให้เกิดความสวยงามและช่วยในการถ่ายเทอากาศภายในบ้าน คล้ายลายสร้อยดอกหมาก ลวดลายที่มีความเป็นเฉพาะที่เจ้าของบ้านมีความชื่นชอบและเป็นลายที่ทำสืบต่อกันมา เมื่อนำมาวิเคราะห์ร่วมกับรายละเอียดโครงสร้างนั้นยิ่งทำให้มีความเป็นเฉพาะและแสดงความเป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทยที่หลงเหลืออยู่หลังสุดท้าย ถึงแม้โครงสร้างบางส่วนได้ถูกรื้อถอนหรือต่อเติมใหม่บางส่วน ซึ่งรายละเอียดของบ้านแต่ละหลังแสดงรสนิยมของเจ้าของบ้านละความประณีตในเชิงช่าง จึงถือได้ว่าเป็นรูปแบบงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่เป็นอัตลักษณ์ของบ้านหัวนาไทยที่หลงเหลืออยู่

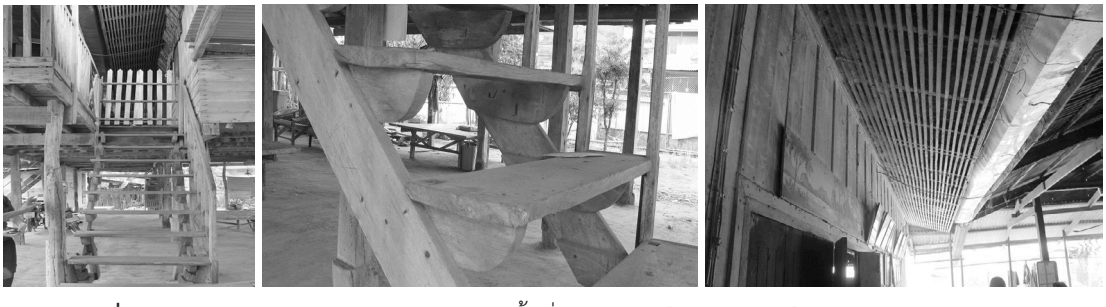

ภาพที่ 6 แสดงองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นบ้านหัวนาไทย เช่น บันได ราวระเบียงและช่องลม

4. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่เกี่ยวกับวิถีชีวิต

“เล้าข้าว” เป็นที่เก็บข้าวซึ่งมีความสำคัญต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน (ธิติ และคณะ, ม.ป.ป. อ้างใน เบญจวรรณ, 2552: 152) จากวิเคราะห์ขนาดของเล้าข้าวบ้านหัวนาไทยและจากการสัมภาษณ์พบว่าในอดีตชาวบ้านผลิตข้าวได้เป็นจำนวนมากและมีรับประทานตลอดทั้งปี บ้านบางหลังมีเล้าข้าว 2 แห่ง ซึ่งเป็นตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารได้เป็นอย่างดี แต่ในปัจจุบันผลผลิตเริ่มน้อยลง อีกทั้งวิถีชีวิตชาวนามีความเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตจึงส่งผลต่อการใช้งานเล้าข้าว จากการวางผังของบ้าน เล้าข้าวส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ใกล้กับตัวบ้านแต่จะไม่ใกล้มากนักเพราะป้องกันเงาตกทอดจากบ้านไม่ให้ทับยุ้งข้าวเพราะยุ้งข้าวต้องได้รับแสงแดดที่เพียงพอเพื่อป้องกันความชื้น

ยุ้งข้าวจึงตั้งเยื้องออกไปทางด้านซ้าย หรือด้านขวา จะไม่ตั้งในทิศตะวันตก หรือตั้งใกล้กับห้องครัว การตั้งยุ้งข้าวไว้ใกล้อาจทำให้เกิดอันตรายจากไฟที่หุงต้มอาหาร ยุ้งข้าวจะยกพื้นสูง เพื่อให้ลมพัดผ่านเพื่อป้องกันความชื้น และป้องกันสัตว์ที่จะเข้ามาขโมยกินข้าวเปลือก หรือเพื่อประโยชน์ในการใช้สอยเช่น พื้นที่เลี้ยง วัวหรือควาย เก็บเครื่องไม้เครื่องมือในการทำการเกษตร เช่น ข้อง ไซ แห สะดุ้ง ตะกร้า นอกจากนั้นยังเป็นที่เก็บเครื่องมือทอผ้า เช่น กี่ ฟืม กระสวย เป็นต้น เรียกได้ว่าเล้าข้าวเป็น “คลังรวบรวมวิถีชีวิตของเจ้าบ้าน” แต่ละบ้านจะมีวิถีชีวิตที่แตกต่างกันออกไป เล้าข้าวส่วนใหญ่ในหมู่บ้านหัวนาไทยมีอายุมากกว่า 50 ปี บางแห่งมีอายุมากกว่า 100 ปี ในอดีตยุ้งข้าวจะมีขนาดใหญ่ เนื่องจากผลผลิตค่อนข้างดีมาก มีข้าวเต็มเล้าข้าวเกือบทุกปี ขนาดของเล้าข้าวยังเป็นสิ่งแสดงฐานะและสภาพเศรษฐกิจของเจ้าของบ้านได้อีกด้วย

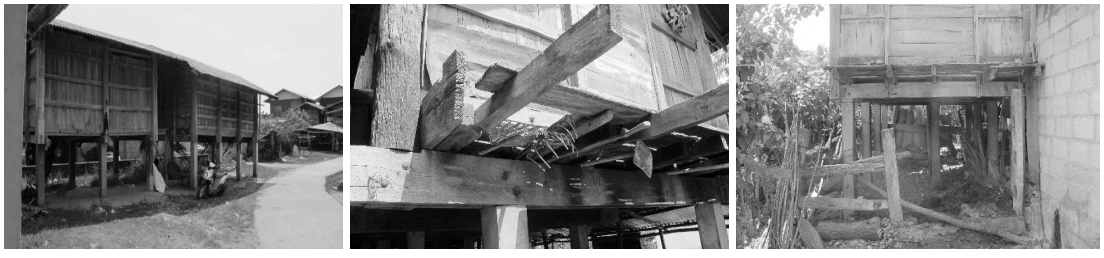

ภาพที่ 7 แสดงองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นบ้านหัวนาไทย (เล้าข้าว)

พื้นที่ภายใต้ยุ้งข้าวมีการใช้พื้นที่ได้อย่างคุ้มค่า แต่เมื่อเวลาที่เปลี่ยนแปลงไป วิถีชีวิตของชุมชนเปลี่ยนมีความเจริญทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ทำให้วิถีชีวิตของชาวนาเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนา ใต้เล้าข้าวหลายแห่งในหมู่บ้านจึงมีการใช้ประโยชน์เปลี่ยนแปลงไป และจากที่สำรวจพบในปัจจุบันพื้นที่ภายใต้ยุ้งข้าวภายในหมู่บ้านหัวนาไทยบางแห่งเป็นที่โล่งไม่ได้ใช้ประโยชน์ บ้างก็เป็นที่เก็บของเก่า เป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ ยุ้งข้าวจึงเป็นงานสถาปัตยกรรมที่สะท้อน อัตลักษณ์ของคนในชุมชนบ้านหัวนาไทยได้เป็นอย่างดี

“โรงสีข้าว” เป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีกอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมข้าวในช่วงที่ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจมีความเปลี่ยนแปลงไป เพราะในอดีตมนุษย์จะความผูกพันกับวัฒนธรรมข้าวเป็นอย่างมาก ตั้งแต่การไถนา การหว่านข้าว ปลูกกล้า การถอนกล้า การดำนา การเก็บเกี่ยวผลผลิต ตลอดจนการแปรรูปข้าวเพื่อมาบริโภค การสีข้าวในอดีตจะมีกระบวนการทำที่หลายขั้นตอน ไม่ว่าจะเป็นการตากข้าว การตำข้าว การฝัดข้าว การเลือกกาก กว่าที่จะได้ข้าวแต่ละกำ จากนั้นก็มีการพัฒนาการสีข้าวจากการตำมาเป็นการสีโดยใช้แรงงานคน หรือแรงงานสัตว์ และมาในอีกยุคสมัยปัจจัยด้านเทคโนโลยีมีการพัฒนามากขึ้นไปอีก มนุษย์มีการสร้างเครื่องจักรที่มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น รวมถึงเครื่องจักรที่ใช้ในการเกษตรที่ใช้ในกระบวนการทำนา เช่น การไถนา การดำนา รวมถึงเครื่องจักรที่ใช้ในการสีข้าว กระบวนการสีข้าวก็มีการพัฒนามากขึ้น มีการสร้างเครื่องจักรที่รวมทุกกระบวนการขั้นตอนของการสีข้าวมาอยู่ในเครื่องเดียว ชาวบ้านหัวนาไทยเกือบทุกครัวเรือนจึงมียุ้งข้าวไว้เพื่อเก็บผลผลิต และจะแบ่งข้าวเปลือกไปสีที่โรงสี ซึ่งโรงสีสีพบในบ้านหัวนาไทยนั้นมีอยู่ 1 แห่ง มีอายุมากกว่า 50 ปี รูปแบบและลักษณะของโรงสีข้าว มีลักษณะเป็นโครงสร้างไม้เป็นหลัก โดยรูปแบบของเสาด้านในอาคารจะเป็นเสาที่ทำมาจากไม้ทั้งต้น ไม่ได้มีการตกแต่งหรือบากไม้ให้กลมหรือมีลักษณะเป็นเหลี่ยมปราณีตสวยงามเหมือนกับเสาของบ้านพักอาศัย หลังคาของโรงสีเป็นหลังคาจั่วมุงสังกะสี ผนังต้องมีความโปร่งและเลือกใช้วัสดุที่มีในท้องถิ่นคือไม้ไผ่ นำมาเหลาให้เป็นเส้นขนาดพอเหมาะและสานไม้ไผ่เพิ่มความแข็งแรงให้กับผนังแต่ยังคงให้มีความโปร่งลมสามารถผ่านเข้าออกได้ เพื่อให้ภายในมีอากาศระบาย

ภูมิปัญญาในการก่อสร้างโรงสีก็แฝงไปด้วยที่มาที่ไปคล้ายกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่เป็น ยุ้งข้าว แต่ด้วยอายุการใช้งานและนวัตกรรมที่เพิ่งเข้ามาไม่นานเมื่อเปรียบเทียบกับยุ้งข้าวรายละเอียดปลีกย่อยในหลักการก่อสร้างเพื่อให้ตอบสนองความต้องการและการแก้ปัญหาของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นยังไม่มีความลึกซึ้งเท่า การเลือกใช้วัสดุพื้นถิ่นและวิถีวิวัฒนาการของโรงสีและรูปแบบเครื่องสีข้าวที่ไม่มีการดัดแปลงจากเมื่อ 50 กว่าปี มาแล้วของโรงสีข้าวบ้านหัวนาไทยนั้นจึงถือว่ามีความน่าสนใจที่บอกเล่าเรื่องราวของยุคสมัยและนวัตกรรมของวัฒนธรรมข้าวผ่านทางโรงสีข้าวแห่งนี้ โรงสีข้าวบ้านหัวนาไทยจึงเป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่น่าสนใจที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของบ้านหัวนาไทยและกำลังลดบทบาทความสำคัญลงไปเรื่อยๆ

ภาพที่ 8 แสดงองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นบ้านหัวนาไทย (โรงสีข้าว)

“เถียงนา” เป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่บ่งบอกลักษณะของสังคมเกษตรกรรมได้ การสร้างนั้นนิยมสร้างแบบเรียบง่าย ใช้วัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น (ธิติ และคณะ, ม.ป.ป. อ้างใน เบญจวรรณ, 2552: 140) เช่น ไม้เก่าที่เหลือจากการสร้างบ้าน หรือไม้ไผ่ เถียงนาส่วนมากจะยกพื้น หลังคามุงหญ้าแฝกหรือมุงแป้นหรือมุงสังกะสี ผนังเปิดโล่งบางส่วน ใช้เป็นที่พักแบบชั่วคราวในช่วงทำการเกษตรหรือการทำนา เถียงนาของบ้านหัวนาไทย จะทำด้วยไม้จริงทั้งหลัง เป็นไม้เก่าที่ได้มาจากการสร้างที่อยู่อาศัย และเป็นไม้ที่ได้มาจากในบริเวณพื้นที่ ซึ่งแตกต่างจากเถียงนาของคนอีสานในบางพื้นที่ที่นิยมสร้างจากไม้จริงหรือมีการผสมผสานไม้จริงกับไม้ไผ่ หรือสร้างจากไม้ไผ่ทั้งหลัง พื้นและผนังของเถียงนา ทำจากไม้ อาจเนื่องมาจากลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ที่มีป่าโคกขนาดใหญ่อยู่ในพื้นที่เลย มีแหล่งทรัพยากรค่อนข้างมาก ชาวบ้านจึงนิยมนำไม้จริงมาสร้างเป็นที่อยู่อาศัย เสา ทำจากไม้ทั้งต้น หาได้จากในพื้นที่หรือหาได้จากหัวไร่หรือปลายนาของตนเอง เพราะในสมัยก่อนไม้ที่จะนำมาสร้างหาได้ง่ายและมีจำนวนมาก บริเวณเถียงนามักจะสร้างบนที่นาที่เป็นโพนขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ตามแต่ลักษณะพื้นที่ ภายในพื้นที่ประกอบด้วยต้นไม้ใหญ่สำหรับให้ร่มเงาเป็นที่พักผ่อนของทั้งคนและสัตว์ บ่อน้ำ ไว้เพื่อการอุปโภคหรือบริโภค ใช้ในเกษตรกรรม การทำนา เลี้ยงสัตว์ ในพื้นที่จึงมีการแบ่งสัดส่วนไว้สำหรับเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ และในบริเวณใกล้เคียงจะมีพื้นที่เก็บฟางข้าวหรือสร้างเป็นกระท่อมขนาดเล็กมีหลังคาคลุมเพื่อป้องกันแดดและฝน

รูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทย คือ บ้านเรือนที่อยู่อาศัย ยุ้งข้าว โรงสีข้าว คือส่วนหนึ่งของภูมิทัศน์พื้นถิ่นที่เกิดจากการสร้างสรรค์โดยการเลือกพื้นที่ตั้งบ้านตามคติความเชื่อ การใช้ภูมิปัญญาคัดเลือกวัสดุจากพื้นที่ใกล้เคียง รวมถึงฝีมือช่างพื้นถิ่นในการก่อสร้าง ผนวกกับปัจจัยด้านด้านเศรษฐกิจและรสนิยมของเจ้าของบ้านส่งผลต่อรูปแบบของสถาปัตยกรรมที่มีอัตลักษ์ของบ้านหัวนาไทยซึ่งควรจะได้รับการถ่ายทอดสู่ลูกหลานไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

สรุปผลการศึกษา

การศึกษาภูมิทัศน์พื้นถิ่นเพื่อการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนบ้านหัวนาไทย ตำบลหนองคูขาด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม มีวัตถุประสงค์คือ (1) ศึกษาความเป็นมาและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ตลอดจนประเพณีสำคัญของชุมชนบ้านหัวนาไทย (2) สำรวจพื้นที่เพื่อวิเคราะห์หาอัตลักษณ์ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทย ผลการศึกษาพบว่า

(1) ประเพณีสรงกู่ของชาวบ้านหัวนาไทยได้รักษาพื้นที่กู่บ้านหัวนาไทย ซึ่งเป็นพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือมากว่า 100 ปีไว้ ภายในพื้นที่มีสถาปัตยกรรมที่ผูกโยงความเชื่อไว้ 3 รูปแบบคือ หินทรายที่ชาวบ้านเรียกว่า “กู่” ส่งต่อความเชื่อมาจากศาสนาพราหมณ์ “ศาลปู่ตา” แทนความเชื่อเรื่องผี และ “ศาลาสวด” ของพระสงฆ์ในศาสนาพุทธ ชาวบ้านช่วยกันสืบสานประเพณีสรงกู่ไว้ ถึงแม้ปัจจุบันมีเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่เท่านั้น

(2) รูปแบบการวางผังบนโคกขนาดใหญ่ มาจากคติความเชื่อเรื่องการตั้งถิ่นฐานคือต้องเป็นพื้นที่โคกอยู่ใกล้ป่าและแหล่งน้ำ รวมถึงมีพื้นที่ราบเพื่อการทำเกษตรกรรม ส่งผลให้เกิดลักษณะการกระจายตัวของชุมชนตัวเป็นวงกลมเต็มพื้นที่ และมีเส้นทางสัญจรเกือบรอบหมู่บ้าน ลักษณะเป็นเส้นโค้งและเส้นตรง การวางผังบ้านจะหันหน้าเข้าหาเส้นทางสัญจร และเกาะกลุ่มตามเครือญาติ เกิดเป็นคุ้มบ้านขนาดเล็ก พื้นที่โดยรอบจัดเป็นเพื่อการทำเกษตรกรรม และมีการอนุรักษ์พื้นที่กู่บ้านหัวนาไทยเอาไว้กลางพื้นที่เกษตรกรรมและมีแหล่งน้ำที่เป็นบ่อขุดทั้งเก่าและใหม่อยู่ใกล้ชุมชนและกระจายอยู่ตามพื้นที่เกษตรกรรม

(3) การจัดการพื้นที่และบริบทโดยรอบชุมชนบ้านหัวนาไทย การใช้พืชพรรณและไม้พื้นถิ่นในชุมชนบ้านหัวนาไทย บ่งบอกถึงลักษณะกายภาพของพื้นที่ และระบบนิเวศภายในพื้นที่เดิม ไม้พื้นถิ่นจึงเป็นส่วนประกอบหนึ่งที่จะแสดงอัตลักษณ์ของพื้นที่ในแบบที่ธรรมชาติสร้างสรรค์ขึ้นมา และชาวบ้านได้ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด เช่น ใช้ไม้และไม้ไผ่สร้างที่อยู่อาศัย ยุ้งข้าว โรงสีข้าว กระท่อม คอกเลี้ยงสัตว์ รั้วบ้าน และใช้ผลิตเครื่องมือในการดำรงชีวิต รวมถึงใช้ไม้พื้นถิ่นเพื่อเป็นยารักษาโรค ทั้งหมดคือรูปแบบอัตลักษณ์พื้นถิ่นที่สำคัญของบ้านหัวนาไทย

(4) สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เรือนที่อยู่อาศัย “เรือนที่อยู่อาศัย” ซึ่งเกิดขึ้นจากภูมิปัญญาของชุมชนมีรูปแบบมาจากสถาปัตยกรรมบ้านเรือนในอีสานโดยทั่วไป จากกระท่อมขนาดเล็ก หลังคามุงหญ้าคา มาเป็นบ้านขนาดใหญ่มีเอกลักษณ์ที่โดดเด่นเนื่องจากจากรสนิยมของเจ้าของบ้านที่เป็นช่าง แสดงออกมาทางรายละเอียดของบ้าน เช่น ช่องลมลายสร้อยดอกหมก ราวระเบียง เป็นต้น รวมถึงการจัดสรรใต้ถุนบ้านให้ใช้ประโยชน์ได้มากขึ้นทั้งพักผ่อน การจัดการบริเวณรอบบ้านโดยการปลูกพืช เน้นการใช้พืชพรรณที่จำเป็นต่อการใช้งานและรับประทาน ทั้งพืชผักสวนครัว ไม้ผล ไม้ยืนต้น เป็นหลักรวมถึงการแบ่งพื้นที่เพื่อการเลี้ยงสัตว์ด้วย เป็นการจัดการพื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

(5) สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่เกี่ยวกับวิถีชีวิต “โรงสีข้าว” ซึ่งเกิดขึ้นการการพัฒนาระบบเกษตรกรรมจากการผลิตเพื่อไว้ใช้ในครัวเรือนมาเป็นการผลิตเพื่อจำหน่าย และการพัฒนาการของเทคโนโลยีและเครื่องจักรในการผลิตให้รวดเร็วและได้ปริมาณมากขึ้น รวมถึงการแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวขาวให้เร็วขึ้นโดยใช้โรงสีข้าว แต่ถึงแม้จะมีการใช้เครื่องจักรในการสีข้าว แต่รูปแบบของโรงสีข้าวในบ้านหัวนาไทยยังถือเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่มีอัตลักษณ์เพราะมีการก่อสร้างโดยใช้วัสดุในท้องถิ่น การใช้ไม้ไผ่สานเพื่อให้เกิดช่องลมและเพื่อระบายอากาศ เป็นภูมิปัญญาที่ผ่านการวิเคราะห์จากสภาพภูมิอากาศของพื้นที่ การถ่ายเทของลม การลดความอับชื้นในอาคาร เช่นเดียวกับการสร้าง “ยุ้งข้าว” ต้องยกพื้นสูงเพื่อให้ลมถ่ายเทและยังใช้ประโยชน์ใต้เล้าข้าวเป็นพื้นที่เก็บของและได้มีการประยุกต์ใช้เป็นพื้นที่พักผ่อน เลี้ยงสัตว์ และอื่นๆ ตามสภาพเศรษฐกิจ สังคมและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป

การศึกษารูปแบบภูมิทัศน์พื้นถิ่นของบ้านหัวนาไทยในครั้งนี้ เป็นการกระตุ้นเพื่อให้ชุมชนได้เห็นถึงคุณค่าของตนเอง ทั้งด้านประศาสตร์ ประเพณีวัฒนธรรม คติความเชื่อ รูปแบบการวางผัง ลักษณะสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ไม้พื้นถิ่น และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามปัจจัยที่เปลี่ยนไป ผ่านทางกระบวนการทำงาน เช่น การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ เรื่องความเป็นมา การพูดคุยกับคนในชุมชนถึงงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เป็นกระบวนการที่แฝงการกระตุ้นให้ชุมชนเห็นถึงความสำคัญของพื้นที่และเพื่อการนำไปใช้ประโยชน์อื่นๆ เช่น การรวบรวมเป็นชุดข้อมูลเพื่อการสร้างศูนย์การเรียนรู้ของชุมชนบ้านหัวนาไทยต่อไป

เอกสารอ้างอิง

เกรียงไกร เกิดศิริ. 2551. **ชุมชนกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม.** กรุงเทพมหานคร: อุษาคเนย์.

ธนชัย อุ้ยลี. ผู้ใหญ่บ้าน. สัมภาษณ์โดย นางสาวอำภา บัวระภา. มีนาคม 2558

นวณัฐ โอศิริ. 2545. “ภูมิทัศน์พื้นถิ่น ภูมิปัญญาเพื่อการประหยัดพลังงานและการพัฒนาอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาหมู่บ้านตาลเหนือ อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่”. **สาระศาสตร์: การประชุมวิชาการประจำปีสถาปัตยกรรมและศาสตร์ เกี่ยวเนื่อง ครั้งที่ 6 ฉบับการวางแผนภาคและผังเมือง ภูมิสถาปัตยกรรม 1.** หน้า 129-144.

เบญจวรรณ นาราสัจจ์. 2552. **ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน.** ศูนย์วิจัยพหุลักษณ์สังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.

ประพันธ์ อุ้ยลี. อดีตผู้ใหญ่บ้าน. สัมภาษณ์โดย นางสาวอำภา บัวระภา. มีนาคม 2558

ประสงค์ เอี่ยมอนันต์. 2540. **สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นภาคเหนือ (ประเภทเรือนอยู่อาศัย) กรมศิลปากร**. กรุงเทพมหานคร

พิมพา คำด้วง. **ผู้ประกอบอาชีพสานกระติบข้าว.** สัมภาษณ์โดย นางสาวอำภา บัวระภา. มีนาคม 2558

วิโรฒ ศรีสุโร. 2543. ความหลากหลายของเรือนพื้นถิ่นไทย. **เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ.** ระหว่างวันที่ 22-23 มิถุนายน พ.ศ. 2543 คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ศนิ ลิ้มทองสกุล. 2549. ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของหมู่บ้านชนบทในชุมชนชาวมุสลิมในประเทศไทย. **วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมและการวางผัง ฉบับที่ 4.** มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สำนักงานจังหวัดมหาสารคาม. 2557. **แผนชุมชนเพื่อการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์จังหวัดมหาสารคาม การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน, บ้านหัวนาไทย ตำบลหนองคูขาด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม.** สำนักงานจังหวัดมหาสารคาม.

อรศิริ ปาณินท์. 2546. **เอกสารประกอบการอบรมระยะสั้น สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นศึกษา**. ระหว่างวันที่ 2-3 และ 9-10 สิงหาคม 2546. ห้อง มหามาลาปราบปรปักษ์. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์. มหาวิทยาลัยศิลปากร.